

АСАБЛІВАСЦІ ПАДАЧЫ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ
У ТЛУМАЧАЛЬНЫМ СЛОЎНІКУ

Прызначэнне тлумачальнага слоўніка – “тлумачыць сэнсавы бок лексічных адзінак, словазлучэнняў і марфем” [13, с. 7]. Службовыя часціны мовы, і прыназоўнік у прыватнасці, у гэтым сэнсе займаюць асобае месца. Падача прыназоўнікаў у слоўніку залежыць ад асаблівасцей іх фармальнай і зместавай структуры. У якасці рэестравых адзінак у “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” (ТСБМ), як і ў некаторых іншых тлумачальных слоўніках, традыцыйна апісваюцца толькі аднаслоўныя прыназоўнікі, а адзінкі, што складаюцца з больш чым аднаго кампанента, падаюцца або ў межах фразеалогіі (гл., напрыклад, у *адносінах* → *адносіны*, з *мэтай* → *мэта* і інш.), або ў якасці асобнага зна-

чэння, адцення ці ўжывання з указаннем на састаўны характар (гл.: *налева ад* → *налева*, *паралельна з* → *паралельна* і г.д.). Па-рознаму афармляюцца прыназоўнікі і ў залежнасці ад складанасці семантычнай структуры. Калі прыназоўнік ужываецца ў складзе спалучэнняў, у якіх рэалізуюцца адносіны толькі аднаго семантычнага тыпу, яны спецыяльна не пазначаюцца, а апісваюцца больш вузкія значэнні, у гэтым сэнсе афармленне прыназоўнікаў не адрозніваецца ад іншых адзінак. Але калі спалучэнні прыназоўнікаў вельмі разгалінаваныя і прадстаўлены шматлікімі значэннямі, пры іх дадаткова пазначаюцца тыпы адносін, якія разбіваюць слоўнікавыя артыкулы на пэўныя семантычныя блокі для больш зручнага ўспрыняцця інфармацыі¹. Аднак аналіз слоўнікавых матэрыялаў паказаў неаднастайнасць і супярэчлівасць прадстаўленых відаў адносін. У сувязі з перавыданнем фундаментальнага тлумачальнага слоўніка беларускай мовы лічым неабходным разгледзець пытанне іх лексікаграфічнага афармлення. У цэнтры нашай увагі – пытанне падачы ў слоўніку менавіта невытворных прыназоўнікаў з разгалінаванай семантычнай структурай.

На сённяшні час яшчэ няма адназначнага разумення сутнасці семантыкі прыназоўнікаў. Украінская даследчыца Н. Кушч прааналізавала тры падыходы да семантыкі прыназоўнікаў [6]. Некаторыя лінгвісты вызначалі прыназоўнік як своеасаблівую марфему. Да такога меркавання набліжаліся І. А. Бадурэн дэ Куртэнэ, А. М. Пяшкоўскі, В. У. Вінаградаў і інш. Канцэпцыю марфемнай прыроды абгрунтаваў Е. Курыловіч, згодна з ёй прыназоўнікі маюць толькі граматычнае значэнне і абсалютна пазбаўлены намінацыйнага лексічнага значэння, паколькі не адлюстроўваюць прадметаў і з’яў рэчаіснасці, а толькі ўказваюць на адносіны і сувязі паміж імі.

У працах украінскага даследчыка І. К. Кучарэнкі прадстаўлена супрацьлеглая думка: прыназоўнік вызначаецца як самастойнае слова, яго значэнне ідэнтычнае лексічнаму значэнню паўназначных слоў. Навуковец сцвярджае, што асноўная роля прыназоўніка палягае ў тым, каб фарміраваць састаўны член сказа, у якім прыназоўнік выконвае ролю паўназначнай звязкі.

Найбольшае пашырэнне атрымала пазіцыя, згодна з якой прыназоўнік – гэта службовае слова з аслабленым лексічным значэннем. Так, ужо ў “Граматыцы беларускай мовы” 1962 г. адзначана, што яны не маюць самастойнага лексічнага значэння і набываюць яго толькі ў злучэнні са знамянальнымі словамі, а магчымасць выражаць сінтаксічныя адносіны вызначаецца як функцыя прыназоўнікаў [4, с. 446]. У “Лексікалогіі беларускай літаратурнай мовы” падкрэсліваецца, што службовым часцінам мовы ўласціва лексічнае значэнне, але на першым плане ў іх граматычная функцыя [7, с. 25]. У большасці пазнейшых крыніц адзначаецца толькі, што з дапамогай прыназоўнікаў “выражаюцца адносіны” паміж кампанентамі словазлучэння. Навукоўцы па-рознаму кваліфікавалі сутнасць гэтых адносін: *функцыянальна-семантычныя, семантыка-граматычныя, сінтаксічныя адносіны*. П. П. Шуба пісаў, што “вызначэнне такіх адносін фактычна з’яўляецца кваліфікацыяй функцыянальнага значэння прыназоўніка²” [14, с. 44] і з часам паняцці “значэнне” і “адносіны” ў дачыненні да прыназоўнікаў у пэўнай ступені атоесніліся.

¹ Гл. у ТСБМ, напрыклад, блокавае афармленне прыназоўніка *ад*, які мае 21 значэнне, *з* – 38 значэнняў, *на* – 47 значэнняў і г.д.

² Даследчык адзначае таксама, што вытворныя прыназоўнікі маюць і ўласнае лексічнае значэнне, якое ў складзе словазлучэння становіцца яго функцыянальным значэннем.

Аднак няма адназначнага падыходу і да відаў адносін прыназоўнікаў. П. П. Шуба прыводзіць наступныя функцыянальныя значэнні гэтых лексем: прасторавыя, часавыя, аб’ектныя (якія дадаткова падзяляе на 7 падгруп), трансгрэсіўныя, значэнні меры і ступені, атрыбутыўныя (сярод якіх выдзяляе квалітатыўныя і квантытатыўныя), дыстрыбутыўныя, значэнні прыналежнасці, генетычныя, кампаратыўныя, значэнні спосабу дзеяння, прычынныя, мэтавыя і значэнні прыбліжнасці [14, с. 44–46; 15]. Гэта ж класіфікацыя значэнняў прыназоўнікаў прыводзіцца і ў “Беларускай граматыцы” 1985 г. [1, с. 201–202]. Але, на наш погляд, часам мяжа паміж адносінамі невыразная, пэўныя спалучэнні з прыназоўнікамі могуць атрымліваць неадназначную трактоўку. Так, трансгрэсіўныя адносіны ілюструюцца прыкладам *піліць бярвяно на дошкі*, які можна ацэньваць як рэалізацыю мэтавых адносін, а *высах у палку* – адносін меры і ступені. Значэнні прыбліжнасці могуць ацэньвацца як колькасныя атрыбутыўныя значэнні (*пачакаць з хвіліну, атрымаў каля ста рублёў*). Як піша сам даследчык, “класіфікацыя функцыянальных значэнняў ... не можа лічыцца вычарпальнай і бяспрэчнай” [14, с. 46]. Небяспрэчнасць пацвярджаецца і некаторымі фактамі, адзначанымі ў распрацаваным ім пазней слоўніку прыназоўнікаў беларускай мовы: напрыклад, у прыназоўніка *без* выдзяляюцца акалічнасныя адносіны [16, с. 14], у прыназоўніка *у* – адносіны стану, падабенства і ўмовы [16, с. 140–146], якія адсутнічаюць у прыведзенай ім класіфікацыі. Пры апісанні прыназоўніка з аўтар выдзяляе аб’ектныя адносіны і як раўнапраўныя з імі абмежавальныя адносіны, сумеснасці і ўласцівасці [16, с. 28–30].

У пазнейшых работах колькасць адносін зменшылася, аднак аднастайнасць не была дасягнута. Аўтары даведніка “Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум” прыводзяць прасторавыя, часовыя (так!), аб’ектныя адносіны, меры і ступені, прыналежнасці, мэты, прычыны, атрыбутыўнасці, спосабу дзеяння, кампаратыўныя [9, с. 231]. У вучэбна-метадычных выданнях для ВНУ адзначаюцца прасторавыя, часавыя, аб’ектныя, атрыбутыўныя значэнні, прычыны, мэты, спосабу дзеяння, меры і ступені¹ (гл., напрыклад [3, с. 8]).

У прапанаваных М. І. Канюшкевіч матэрыялах для слоўніка [5] значэнне ўказваецца згодна са спецыяльна прынятай у камунікатыўным сінтаксісе тэрміналогіяй. Даследчыцай прыводзяцца, напрыклад, наступныя значэнні: адверсатыў, бенефіцыянтыў, генератыў, дыменсіў, дырэктыў (сярод іх таксама дырэктыў-старт і дырэктыў-фініш), дыстрыбутыў, дэлібератыў, каўзатар і каўзатыў і інш. Гэта сістэма дазваляе дастаткова дакладна апісаць кожнае ўжыванне прыназоўніка, аднак яна немэтазгодная для тлумачальнага слоўніка, прызначанага ў тым ліку і звычайным карыстальнікам.

Адзначна пытанне колькасці і віду семантыка-сінтаксічных адносін не вырашаецца і з пазіцыяй сінтаксісу. Паколькі прыназоўнікі – словы, з дапамогай якіх выражаюцца адносіны паміж галоўным і залежным словам і словазлучэнняў з падпарадкавальнай сувяззю, ускосна яны аналізуюцца ў раздзеле “Словазлучэнне”². Аналіз навуковай літаратуры засведчыў неаднастайнасць і тут. Часцей за ўсё выдзяляюць аб’ектныя, суб’ектныя, атрыбутыўныя, акалічнасныя і камплетыўныя адносіны³ [8, с. 8–9], якія могуць ускладняцца дадатковымі адцэннямі або сумяшчаць некалькі значэнняў як асноўных. Адметная пазіцыя прадстаў-

¹ Адметна, што ў школьнай практыцы таксама выдзяляюцца гэтыя віды адносін, акрамя адносін меры і ступені [2, с. 170].

² Мы ўлічваем, што ў сінтаксісе апісваюцца прыназоўнікавыя і беспрыназоўнікавыя словазлучэнні.

³ Т. Р. Рамза замест *камплетыўныя* ўжывае тэрмін *колькасныя* адносіны [10, с. 29].

лена М. Г. Булахавым, які выдзяляў 9 тыпаў семантыка-сінтаксічных адносін: аб'ектныя, суб'ектныя, азначальныя, азначальна-колькасныя, абмежавальныя, прасторавыя, часавыя, прычынныя, мэтавыя (цыт.па: [10, с. 27]).

Як бачым, у тэарэтычнай і навучальнай літаратуры прадстаўлены розныя пазіцыі і падыходы да пытання. Але лексікограф павінен забяспечыць аднастайнасць інтэрпрэтацыі моўнага матэрыялу ў слоўніку, таму музіць прытрымлівацца нейкага аднаго погляду. Аналіз лексікаграфічных выданняў засведчыў і тут розныя падыходы да гэтага пытання.

У асобных слоўніках тлумачэнні прыназоўнікаў падаюцца без выдзялення семантыка-стылістычных адносін. Напрыклад, так былі выдадзены тлумачальны слоўнік пад рэдакцыяй Д. М. Ушакова, МАС, “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы”, дзе пазначаюцца толькі склонавыя формы назоўнікаў, з якімі ўжываюцца прыназоўнікі.

Неаднастайна падаваліся прыназоўнікі ў 17-томным тлумачальным слоўніку рускай мовы [11]. У першых тамах семантыка-сінтаксічныя адносіны дадаткова не выдзяляліся, яны з'яўляюцца ў 4 томе пры распрацоўцы прыназоўніка *за*. Але аднастайна падаваліся толькі акалічнасныя адносіны, а іншыя фармуляваліся больш-менш свабодна. Так, у прыназоўніка *за*, акрамя акалічнасных, выдзялялі “отношения заместительства, обмена”, “отношения принадлежности, владения”, “объект, на который направлено какое-либо действие, внимание и т.п.” [11, т. 4, с. 201–208]. Ды і далейшае афармленне прыназоўнікаў у слоўніку было неаднастайным. Магчыма, у выніку такога разнабою і неаднастайнасці кваліфікацыі ў другім і трэцім выданнях слоўніка ад такога афармлення адмовіліся, там прыназоўнікі дадаткова не структуруюцца паводле адносін, якія выражаюцца ў спалучэннях.

Падыход да адлюстравання семантыка-сінтаксічных адносін быў рэалізаваны ў “Слоўніку ўкраінскай мовы” ў 11 тамах [12]. Лексікографы, акрамя акалічнасных (прасторавыя, часавыя, мэты і прычыны, акалічнасныя (ці спосабу дзеяння)) значэнняў, выдзяляюць аб'ектныя, азначальныя, колькасныя, часам сустракаюцца камбінаваныя: колькасна-азначальныя (*об*), азначальна-акалічнасныя (*в, по*), аб'ектна-акалічнасныя (*по*) адносіны. У перавыданні слоўніка быў захаваны такі падыход і выпраўлены недахопы.

Выдзяляюцца тыпы семантыка-сінтаксічных адносін і ў ТСБМ. Слоўнікавыя артыкулы прыназоўнікаў распрацоўвалі А. Я. Баханькоў (1–2 тт.), І. Гайдукевіч (2 т.), з другога тома да работы над слоўнікам падключаецца П. П. Шуба, які і ў далейшым займаўся распрацоўкай прыназоўнікаў. Таму прынцыпы іх падачы і спосабы апісання ў ТСБМ у асноўным супадаюць з прадстаўленымі ў яго аўтарскім слоўніку.

Захаванне ў новым тлумачальным слоўніку беларускай мовы структуравання значэнняў прыназоўніка паводле больш абагуленых, абстрактных значэнняў падаецца важным. Гэта не толькі захаванне лексікаграфічных традыцый. Такое афармленне дазваляе больш цэласна і поўна ўспрыняць семантыку адзінкі, асабліва калі значэнняў шмат, захаваць агляднасць слоўнікавага артыкула, даць аднастайнае апісанне ўсяго масіву прыназоўнікавых лексем. Але, на нашу думку, тыпы адносін павінны быць максімальна абстрагаваны і перадаваць найбольш абагуленую семантыку, а больш падрабязная інфармацыя будзе адлюстравана ў асобных значэннях прыназоўніка. З улікам таго, што новы тлумачальны слоўнік распрацоўваецца з прымяненнем праграмага прадукту, усе віды адносін павінны быць загадзя вызначаны і прадстаўлены спісам.

Як ужо адзначалася вышэй, не выклікае пытанняў і розначытанняў у даследчыкаў выдзяленне акалічнасных адносін. Для захавання стройнасці і агляднасці слоўнікавых артыкулаў разнастайныя падвіды аб'ектных значэнняў немэтазгодна дадаткова актуалізаваць. Па-першае, розным прыназоўнікам уласцівы свае дадатковыя падзначэнні, па-другое, яны атрымаюць належнае падрабязнае апісанне ў лексіка-семантычных варыянтах пад лічбавай нумарацыяй. У межах азначальных адносін правамерна выдзеліць уласна азначальныя і колькасныя адносіны, паколькі прыназоўнікі ў межах першага і другога тыпаў звычайна маюць і рознае марфалагічнае напаўненне.

Такім чынам, намі выдзяляюцца прасторавыя, часавыя, прычынныя, адносіны спосабу дзеяння, меры і ступені, аб'ектныя, азначальныя і колькасныя адносіны.

ЛІТАРАТУРА

1. Беларуская граматыка : у 2 ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; рэд.: М. В. Бірыла, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – Ч. 1. – 431 с.
2. Валочка, Г. М. Беларуская мова: вучэб. дапам. для 7 кл. / Г. М. Валочка, В. У. Зелянко, С. А. Язерская. – Мінск : Нац. Ін-т адукацыі, 2020. – 238 с.
3. Вучэбна-метадычны комплекс па вучэбнай дысцыпліне «Беларуская мова» / аўт.-склад.: Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед. – Баранавічы : РВА БарДУ, 2013. – 136 с.
4. Граматыка беларускай мовы : у 2 т. / рэд. : К. К. Атраховіч, М. Г. Булахаў, П. П. Шуба. – Мінск : Навука і тэхніка, 1962. – Т. I: Марфалогія. – 680 с.
5. Канюшкевіч, М. І. Беларускія прыназоўнікі і іх аналагі. Граматыка рэальнага ўжывання. Матэрыялы да слоўніка : у 3 ч. / М. І. Канюшкевіч. – Гродна : ГрДУ, 2008. – Ч. 1. – 492 с.
6. Куц, Н. Прийменник: основні підходи вивчення, лексико-граматичні ознаки, перспективи дослідження / Н. Куц // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. / укл. : А. Загнітко (наук. ред.) [та ін.]. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – Вип. 14. – С. 90–95.
7. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Ін-т мовазнаўства; пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 462 с.
8. Маршэўская, В. В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс: дапам. / В. В. Маршэўская. – Гродна : ГрДУ, 2008. – 159 с.
9. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова: Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.
10. Рамза, Т. Р. Сінтаксіс: Тэарэтычны курс: вучэб. дапам. / Т. Р. Рамза; пад агул. рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : БДУ, 2003. – 202 с.
11. Словарь современного русского литературного языка: в 17 т. / АН СССР, Ин-т рус. языка; редкол.: Ф. П. Филин [и др.]. – М.; Л. : Наука, 1948–1965. – 17 т.
12. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – Київ : Наук. думка, 1970–1980. – 11 т.
13. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т., 6 кн. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства; пад агул. рэд. К. К. Атраховіча. – Мінск : БелСЭ, 1977–1984. – 5 т., 6 кн.
14. Шуба, П. П. Лекцыі па беларускай марфалогіі / П. П. Шуба. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1975. – 80 с.
15. Шуба, П. П. Прыназоўнік у беларускай мове / П. П. Шуба. – Мінск : Выд-ва БДУ, 1971. – 224 с.
16. Шуба, П. П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П. П. Шуба. – Мінск : Нар. асвета, 1993. – 168 с.